

ВІДГУК
офіційного опонента Хроненка Ігоря Вікторовича
на дисертацію Шумила Сергія Вікторовича
«РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКО-АФОНСЬКИХ ДУХОВНО-КУЛЬТУРНИХ
ЗВ'ЯЗКІВ У XVII – ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XIX ст.»,
поданої до захисту на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук за спеціальністю 26.00.01 – теорія та історія
культури (історичні науки)

Історія розвитку Української Православної Церкви, православного чернецтва та монастирів та їхнього впливу на формування української культури та національних духовно-культурних традицій в Україні становить одну з актуальних тем у вітчизняній історичній науці, яка, попри значну історіографічну базу, ще досі не є остаточно вивченою та розкритою. Особливо багато прогалин залишається у темі історії міжнародних духовно-культурних зв'язків українських церковних інституцій зі світовими центрами християнства за кордоном, одним з ключових серед яких є Свята Гора Афон у Греції. З огляду на це, обрана дисертантом С. В. Шумилом дослідницька проблема беззаперечно має наукову актуальність, адже аналіз історіографії свідчить про відсутність узагальнювального комплексного дослідження з історії церковних зв'язків Афону з представниками духовенства та світської еліти України у XVII – на початку XIX ст.

Дисертацію виконано відповідно до плану науково-дослідної роботи Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв та визначено комплексною темою кафедри гуманітарних дисциплін «Ретроспективний аналіз особливостей державного та культурно-цивілізаційного розвитку України».

Виходячи з ретельного вивчення наукового доробку дисертанта – рукопису кандидатської дисертації (загальний обсяг 304 с.) та автореферату, можна стверджувати про таке.

Сформульовані у кандидатській дисертації С. В. Шумила наукові положення та висновки загалом є обґрунтованими і достовірними. У вступі чітко сформульовано актуальність та мету, об'єкт і предмет дослідження,

окреслено хронологічні рамки та географічні межі, всебічно розкривається новизна та практичне значення отриманих результатів. Для розв'язання поставленої мети дисертант поставив 8 наукових завдань, необхідних для розкриття теми дослідження.

Наукова новизна дисертації С. В. Шумила, по-перше, полягає у сумлінній багатолітній розробці маловідомих пластів неопублікованих документів, зокрема, з 13-ти закордонних та 4-х українських архівів. Особливий інтерес становлять досліджені й використані в роботі фонди 7-и малодоступних архівів афонських монастирів у Греції – Зографського, Ватopedського, Пантелеimonівського, Хіландарського, Пантократорського, Симонопетрського монастирів, архів Протата Афону, а також Патріаршого архіву Константинопольського Патріархату у Фанарі (м. Стамбул, Туреччина) та мікрофільмований архів Афонського Іллінського скиту (Оксфорд, Великобританія). Перелічені сховища через особливу специфіку є малодоступними для дослідників, тому введення у науковий обіг матеріалів з них є вкрай важливим внеском у розвиток історичної науки та афонознавства. Важливим є використання фондів українських архівів: Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Центрального державного історичного архіву України, м. Київ, Центрального державного історичного архіву України, м. Львів та Державного архіву Чернігівської області, а також російських архівів: Російського державного архіву древніх актів, Російського державного історичного архіву, Держархіву Російської Федерації та Відділу рукописів Російської державної бібліотеки.

В цілому структуру дисертації зумовлено метою дослідження та спрямовано на послідовне розкриття поставлених в роботі дослідницьких завдань.

Проведений аналіз історіографії засвідчив відсутність комплексного наукового дослідження з обраної теми. До наукового обігу дослідник увів цілу низку раніше не опрацьованих унікальних джерел.

Важливо, що у дисертації запропоновано періодизацію генези й розвитку духовно-культурних зв'язків та діяльності українських чернечих осередків на Афоні та поетапно розглянуто історію таких зв'язків українських земель з Афоном. Завдяки цьому вдалося розкрити їх виникнення у XI–XIV ст. та полегшує розуміння розвитку таких зв'язків з Афоном у XVII–XIX ст.

В науковій роботі розглянуто участь афонітів в українській церковно-культурній полеміці XVII ст., що знайшло своє відображення в духовно-культурних процесах на українських землях після Берестейської унії 1596 р. Зокрема, автор розглядає те, як афонські ченці брали участь у відродженні православ'я в Україні, долукалися до відновлення православної ієрархії Київської митрополії, реформування українських православних монастирів, культурно-просвітницької, літературної та полемічної діяльності. Важливий вплив мали українські та афонські монастири на формування релігійних традицій українського козацтва. На думку автора дисертації, чернечі ідеї стали аналогією появи серед січовиків традицій «січового старчества», релігійних обітниць, паломництва до святих місць і створення т.зв. «козацьких» монастирів. Окремо на основі численних архівних джерел розглянуто зв'язки монастирів Афону з українськими ченцями та козацькою старшиною за доби Гетьманщини, коли вони набувають усталеного характеру. Автор підкреслює, що українська козацька старшина починає розглядати свою участь у матеріальній підтримці афонських монастирів як певний атрибут свого статусу, внаслідок чого українські гетьмани та представники знатної козацької старшини у цей період активно виступали донаторами та жертводавцями афонських обителей та сприяли заснуванню власних українських чернечих осередків на Афоні.

Суттєвим внеском дослідника стало винайдення та введення у науковий обіг невідомих раніше архівних джерел щодо наявності українських осередків чернечого життя на Афоні у XVIII–XIX ст., здійснення роботи з їхнього виокремлення та локалізації. Особливо цінним є

відтворення відомостей та історії заснування і діяльності на Афоні окремого українського «козацького» скиту «Чорний Вир», який було засновано на Святій Горі за підтримки українського козацтва у 1740-ті рр. Історія цього українського осередку на Афоні донедавна була невідомою вітчизняній науці, тому беззаперечна заслуга автора полягає в її детальному відтворенні на основі виявлених невідомих раніше архівних джерел. Серед іншого, автор доводить, що засновниками і ктиторами скиту «Чорний Вир» виступили українські ченці та представники козацької старшини, а також те, що у XVIII ст. представники цього афонського скиту підтримували тісні контакти із Запорозькою Січчю, а після її ліквідації наприкінці XVIII – на початку XIX ст. – із Задунайською Січчю.

Не менш важливими є студії автора з історії заснування та діяльності на Афоні обителей, заснованих українським церковно-культурним діячем і старцем Паїсієм Величковським. Зокрема, автор локалізує і детально розглядає початкове становлення обителей «Кипарис», Св. Костянтина та Св. Іллі. Останню обитель було перетворено прп. Паїсієм на самоврядний скит, який функціонував як впливовий центр духовності, просвіти і книжності на Афоні та за його межами, суттєво вплинув на відродження втрачених духовно-культурних традицій ісихазму та старчества в усьому православному світі. До того ж, як слушно зауважує автор, Іллінський скит згодом став ще й духовно-культурним осередком української козацької еміграції.

Детально аналізуючи процеси розвитку і функціонування українських чернечих осередків на Афоні, автор дослідження розглядає й причини їхнього занепаду у першій третині XIX ст., що було пов’язано з подіями грецької національно-визвольної революції 1821–1829 рр. та спустошенням через це афонських монастирів. Ба більше, у той час було ліквідовано Задунайську Січ, що призвело до припинення ктиторської підтримки.

Автор справедливо обґруntовує, що українську чернечу присутність на Афоні слід розглядати як духовно-культурний феномен і вагомий чинник

розвитку української духовної культури. Не менш значним був і духовно-культурний вплив України на Афон, що відбився у традиціях паломництва, благодійності, донаторській та ктиторській допомозі та заступництві з боку українського козацтва щодо монастирів Афону, у виникненні власних українських чернечих осередків, значній кількості українських ченців на Афоні, заснуванні власної філологічної, духовно-просвітницької та аскетичної школи.

У дисертації наприкінці кожного підрозділу є необхідні узагальнення, а кожного розділу – стислі підсумки, що становлять основу розгорнутих прикінцевих висновків дисертаційного дослідження. Вони є самостійними та аналітичними та свідчать по те, що здобувач в цілому виконав поставлені наукові завдання. На нашу думку, авторові вдалося розкрити перебіг та зміст духовно-культурних зв'язків Афону з представниками духовенства та світської еліти України у XVII – на початку XIX ст.

Зазначимо, що дисертаційне дослідження має суттєве практичне значення. Його матеріали можуть бути використані під час написання узагальнювальних наукових робіт з історії України XVII – початку XIX ст., історії православної церкви та української культури, а також будуть корисними для міжцерковного діалогу як всередині країни, так і за кордоном.

Досить репрезентативно виглядає апробація дослідження, положення якого висвітлено на міжнародних наукових конференціях як в Україні, так і за кордоном (Великобританія, Італія, Румунія, Словаччина, Болгарія тощо). Результати оприлюднено у 2 авторських монографіях та 20 публікаціях, у т.ч. у закордонних фахових виданнях та тих, які є у міжнародних наукометрических базах (Web of Science тощо). Отже, бачимо досить тривалу працю над дисертаційним дослідженням.

Автореферат С. В. Шумила так само оформлено відповідно до діючих вимог і відображує основний зміст та висновки роботи, розкриває методику дослідження. Основні положення дисертації та автореферату є ідентичними.

Водночас уважне ознайомлення з авторефератом і рукописом кандидатської дисертації С. В. Шумила спонукає висловити низку зауважень:

1. Як на нашу думку, автор недостатньо підійшов до аналізу історіографії. Її огляд становить 13 сторінок. Якщо дотримуватися вимог щодо оформлення дисертацій, то там сказано, що огляд джерел та літератури не повинен перевищувати 20% загального обсягу роботи. Отже, дисертант міг розширити цей підрозділ та розділ загалом. У роботі він, констатуючи недостатню наукову розробленість теми українсько-афонських духовно-культурних зв'язків у XVII – першій третині XIX ст., надає широкий огляд праць українських та закордонних дослідників, які вивчали історію і спадщину Афону, але тут видається недостатнім аналіз ідей і поглядів, які вони репрезентують. З огляду на це, варто було б більше уваги приділити саме такому аналізу праць інших дослідників, зокрема тих, що стосуються українсько-афонських зв'язків та української присутності на Афоні.

2. На нашу думку, варто було б ширше подати параграф «1.3. Методологія дослідження» та більше уваги приділити опису застосування культурно-антропологічного методу для вивчення формування релігійних традицій українського козацтва та впливів на них афонських та українських монастирів.

3. З урахуванням впливу українського козацтва та українських церковних інституцій на характер і зміст українсько-афонських відносин, дисертація виграла б від більш поглибленого дослідження ідейних поглядів та програмних настанов провідних діячів українського козацтва та українських церковних еліт.

4. На с. 63 доречно розтлумачити значення поняття «афонсько-київська школа», а на с. 64 «Афон як центр чернечого аскетизму та ісихазму» – коректніше сказати «та ісихазму як прояву аскетичної практики».

Втім, наведені зауваження є більше рекомендаційного характеру і принципово не впливають на визнання наукової новизни, завершеності, теоретичної вагомості авторських висновків та на загальну позитивну оцінку

дисертаційної праці, яка відповідає державним кваліфікаційним вимогам, визначеними «Порядком присудження наукових ступенів...», затвердженими постановою Кабінету міністрів України № 567 від 24.07.2013 р. (зі змінами, внесеними згідно з Постановами КМУ № 656 від 19.08.2015 р., № 1159 від 30.12.2015 р. та № 567 від 27.07.2016 р.), Наказу МОН України № 40 від 12.01.2017 р.).

Вищепередане дає підстави стверджувати, що дисертація С. В. Шумила «Розвиток українсько-афонських духовно-культурних зв'язків у XVII – першій третині XIX століття», подана до захисту у вигляді рукопису, є цілісною, завершеною й кваліфікованою науковою працею. Її виконано особисто здобувачем на належному теоретичному рівні, містить обґрунтовані результати і положення, розв'язує важливу проблему, характеризовано єдиністю змісту, вона свідчить про значний особистий внесок здобувача у вивчення окремого напрямку в історичній науці. Це дає підстави вважати, що дисертант Шумило Сергій Вікторович заслуговує на присудження йому наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 26.00.01 – теорія та історія культури (історичні науки).

Кандидат історичних наук,
начальник відділу експозиційної роботи

I. V. Хроненко

Підпис І. В. Хроненка засвідчує:

начальник відділу кадрів
Національного заповідника
«Києво-Печерська лавра»

10 лютого 2021 р.

І. М. Городкова